

İmran Kərimov
Azərbaycan Dövlət Rəssamlıq Akademiyasının dissertantı
AZ 1029, Bakı, Heydər Əliyev pr.58
E-mail: imran.kerimov.65@mail.ru

QƏDİM DÖVR AZƏRBAYCAN KERAMİKASININ BƏDİİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Xülasə: Məqalədə qədim dövr Azərbaycan keramikasının bədii xüsusiyyətləri haqqında məlumat verilmişdir. Qədim dövr Azərbaycan sənətkarlığını keramika sənəti ətraflı təmsil edir. Bu günədək əldə edilmiş gil qablar ölçüləri, formaları, üzərindəki naxışları, materialı və bişirilmə texnologiyası etibarilə bir-birindən xeyli fərqlənirlər. Elə bu baxımdan da alimlər qədim dövr Azərbaycan keramikasını iki böyük hissəyə bölürlər. Bunlardan birincisi, qırmızı gil keramika, ikincisi, cilalanmış qara rəngli keramikadır.

Açar sözlər: Keramika, bədii, obraz, qədim, zoomorf, ornament, dekor.

Qədim dövr Azərbaycan sənətkarlığını keramika sənəti ətraflı təmsil edir. Bu günədək əldə edilmiş gil qablar ölçüləri, formaları, üzərindəki naxışları, materialı və bişirilmə texnologiyası etibarilə bir-birindən xeyli fərqlənirlər. Elə bu baxımdan da alimlər qədim dövr Azərbaycan keramikasını iki böyük hissəyə bölürlər.

Bunlardan birincisi, qırmızı gil keramika, ikincisi, cilalanmış qara rəngli keramikadır. Qədim dulusçuluq məmulatlarının qırmızı və qara rəngdə olmasının sirrini ilk dəfə Türkiyənin dulusçuluq sənəti üzrə araşdırıcısı Nuru paşa açdı. İndi artıq məlumdur ki, gil qablar kürədə bişərkən, gilin tərkibində olan dəmir duzları istiliyin təsiri nəticəsində dəmir oksidinə çevrilir. Dəmir oksidləri isə bişmiş qablara qırmızı, çəhrayı, qəhvəyi, sarımtıl qırmızı rənglər verir. Qədim dulusçular gil qabları bu rənglərdən azad edib, onlara qara və boz rənglər vermək üçün texnoloji üsul axtarıb tapmışlar. Onlar bu üsulu kəşf edərkən fiziki qanuna, maddələrin istidən genişlənilib, soyuqdan sıxılması qanununa əsaslanmışlar.

Mingəçevirdən tapılmış dulusçuluq kürələri göstərir ki, onlar aşağı (ocaq) və yuxarı (bişirici) hissələrdən ibarət olmuşdur. Bu iki hissə çoxlu dəşikləri olan arakəsmə vasitəsilə bir-birindən ayrılır. Gil qablar dulusçuluq dəzgahında hazırlandıqdan sonra açıq

havada qurudulub dulusçu kürəsinin yuxarı hissəsinə yığılmış. Bundan sonra istiliyi yaxşı saxlamaq üçün həmin hissəsinin qapısı kip bağlanmış. Ocaqda əldə edilən istilik arakəsmənin dəşiklərindən keçib gil qabları bişirmiş. İstilik 800-900 dərəcəyə çatanda gil qablar tam bişib qırmızı rəng almış. Bundan sonra ocaq söndürülür və kürə tamamilə soyuyandan sonra bişmiş qırmızı məmulatlar sobadan çıxarılır.

Qədim dulusçular gil məmulatlara qara rəng vermək istədikdə, ocaq söndürüldəndən sonra kürənin yuxarı, bişirici kamerasında istiliyin 400 dərəcəyə enməsinə gözləyirmişlər. Ancaq bundan sonra ocaqda yaş odun yandırmaq vasitəsilə yuxarı kameraya his (duda) buraxılmış. Bu vaxt gil qabların xarici və daxili səthində, istilikdən genişlənmə nəticəsində külli miqdarda boşluqlar əmələ gəldiyi üçün his həmin boşluqlara dolur, kürə soyuduqca qabların xarici səthləri getdikcə sıxılır və beləliklə də məmulatların kütləsinə hopmuş his, qabları qara rəngə boyayırdı. Bu prosesdən sonra sobadan çıxarılmış qabları əvvəlcə sümük və yaxud hamar bərk cisimlə, sonra isə yumşaq parça, xəz və mum ilə sürtərək cilalayrdılar. Bu cür üsulla hazırlanan qara rəngli qabların səthi parlaq olurdu.

Naxçıvan rayonu ərazisi (Kültəpə, Şahtaxtı, Şortəpə və s.) e.ə. II minillikdə qırmızı keramikanın əsas mərkəzi olmuşdur.

Bu tip keramika nümunələri, əlvan rəngli olduğu üçün ona boyalı keramika adı verilmişdir. Alimlər sübut etmişlər ki, bu mədəniyyət Qədim İrən qəbilələri ilə iqtisadi-mədəni əlaqə nəticəsində meydana çıxmışdır. Boyalı keramika həm əl, həm də dulusçuluqda zəgahında hazırlanırdı. Öz inkişafını tunc dövründə başlayan bu tip boyalı qablar istehsalı dəmir dövrünə qədər inkişaf edərək bir neçə mərhələ keçmişdir.

Bu tip keramika məmulatları üzərində dalğavari, sınıq və mürəkkəb şəkilli düzxətlər, romb, üçbucaq formalı naxışlarla yanaşı quş, heyvan, hətta stilizə edilmiş insan fiqurlarına da rast gəlinir. Bunlar qablar üzərinə bir qayda olaraq qara, göy, sarı, qəhvəyi boyalarla çəkilirdi. Şahtaxtıdan tapılmış irihəcmli qab (e.ə. XVIII-XVII əsrlər) bu tip boyalı keramika sənəti haqqında gözəl təsəvvür yaradır.

Hazırda Bakıda Azərbaycan tarixi muzeyində nümayiş etdirilən bu qabın gövdəsi üzərində ardıcıl təkrar olunan quş, heyvan təsvirləri verilmişdir. Rəsmlərə diqqətlə nəzər yetirsək, orada tovuz quşu, keçi və at fiqurlarının olduğunu görürük. Dulusçu böyük məharətlə nəinki burada təsvir olunan canlıların növ və tiplərini, hətta onların duruş və hərəkətlərini belə verməyə cəhd etmişdir.

Təsvirlərdə realist əlamətlərlə yanaşı, dekorativliyə də geniş yer verilmişdir. Cilalanmış qara rəngli keramikanın yayılma ərazisi daha geniş olmuşdur. Bu tip keramikanın inkişafı eneolit dövründə başlayıb tunc dövründə ən yüksək zirvəsinə çatmışdır.

Bu cür keramikaya Xanlar, Mingəçevir, Daşkəsən, Qazax və s. bölgələrin ərazisində tez-tez təsadüf edilir. Bu keramikadan düzəldilmiş qab-qacaqlar öz formalarından daha çox üzərindəki bəzəkləri ilə diqqəti cəlb edir. Arxeoloqlarımız bu tip keramika nümunələri üzərində rast gəlinən naxış elementlərinin adi bəzək deyil, qədim yazı növləri (piktoqram) olduğu fikrini də irəli sürmüşlər. Qazax bölgəsinin Babadərviş adlı qədim yaşayış məskənindən bu tip yazılı qablar xüsusi ilə çox tapılmışdır.

Qara keramika üzərində rast gəlinən müxtəlif mahiyyətli şəkil, naxış nümunələri o dövrdə əsasən iki üsulla icra olunurdu. Bunlardan biri cızma, o birisi isə inkrustasiya idi.

Xanlar bölgəsi ərazisində aparılan arxeoloji qazıntı işləri zamanı tapılmış ağzıgen qablar üzərində bu iki texniki üsulun hər birindən məharətlə istifadə edilmişdir. Bu qablar üzərində təsadüf edilən stilizə edilmiş insan, heyvan təsvirləri öz üslubu ilə Qobustan qaya rəsmlərini yada salır.

Xanlar bölgəsində tapılmış, hazırda Bakıda Azərbaycan tarixi muzeyində nümayiş etdirilən bu tipli qablardan birini nəzərdən keçirək. E.ə. II minilliyə aid bu ağzıgen qara qabın yan tərəfindən ağ maddə ilə inkrustasiya texnikasında işlənmiş iki ovçu və iki keçi təsviri verilmişdir. İnsan təsvirləri keçi fiqurlarına nisbətən daha sxematik şəkildə verilərək öndən göstərilmişdir. Ovçunun sol əlində oxa-bənzər silah vardır. Fiqurlar yuxarıda qoşa əyri xətlər arasında verilmişdir. İnsan və heyvan fiqurlarının üzərində çoxlu nöqtələr vardır. Alimlərin fikrincə, bu onların sayca çoxalmasını, artmasını, günəş allahından təmənna etməsini göstərir. Cilalanmış qara rəngli keramika sənəti üzərində elmi araşdırmalar aparmış alimlər sübut etmişlər ki, qədim keramik məmulatı qara rəngə boyamaq üçün dulusçular adı hissən bacarıqla istifadə etmişlər. Bu məqsədlə onlar açıq havada qurudulmuş gil qabları əvvəlcə hamar sümük və yaxud bərk cisim ilə yaxşıca sürtərək onun üzərindəki məsamələri doldurub bərkidirdilər. Bunu ona görə edirdilər ki, qab kürədə bişəndən və qara rəng alandan sonra, həm də cilalanmış və parıltılı olsun. Bu qayda ilə hazırlanan mallar tamamilə qara rəngli və cilalanmış olurdu.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, qara keramika mədəniyyəti bu dövrdə təkcə Şimali Azərbaycanda yox, Cənubi Azərbaycan ərazisində də öz yüksək inkişaf mərhələsini keçirmişdir.

Qədim dövr dulusçuluq sənətinin maraqlı səhifələrindən birini də fiqurlu keramikalar təşkil edir. Fiqurlu keramika nümunələri bu dövrdə məlum texnologiyaya əsasən cilalanmış qara və boz rənglərdə olurdu.

Bunlar əsasən müxtəlif mahiyyətlər daşıyan qab şəklində və kiçik heykəllər formasında düzəldilirdi. Araşdırmalar göstərir ki, dulusçular fiqurlu qabların düzəldilməsində daha yüksək nailiyyətlər əldə etmişlər. Bu dövrdə fiqurlu qablar, əsasən, yaxşı yoğurulmuş və bəzən də üyüdülmüş gildən hazırlanırdı. Onların üzəri hamar və bəzəkli olurdu. Tunc dövrünə aid olan fiqurlu keramikalar içərisində quş, heyvan, ev və araba modellərinə xüsusilə tez-tez təsadüf edilir.

1947-ci ildə Mingəçevirdə Kür çayının sol və sağ sahilində aparılan qazıntı işləri zamanı aşkar edilmiş 2-4 təkərli evə oxşar araba modelləri xüsusilə diqqəti cəlb edir. Bu modellərin uzunluğu 18-20 sm, hündürlüyü isə 10-18 sm-dir. Araba modellərinin içəriyə doğru girinti-çixıntısı, üzərində isə dalğavari xətt və nöqtələri vardır. Oturacaqlarının hər iki tərəfində ox verilmişdir. Onlara da təkərlər bənd olunmuşdur. Bu gildən düzəldilmiş araba modelləri Azərbaycanda həm nəqliyyat vasitələrinin tarixini öyrənmək üçün, həm də eyni zamanda yanmköçəri həyat formasının meydana gəlməsini aydınlaşdırmaq üçün qiymətli tarixi materialdır.

Güzəranları alaçıqları xatırladan bu tip arabalarda keçən köçəri tayfalar haqqında sonralar (XIII-XIV əsrlər) Orta Asiya və Azərbaycanda olmuş əcnəbi səyyahlar qiymətli məlumatlar vermişlər.

Fiqurlu keramikalar e.ə. I minillikdə də öz inkişafını davam etdirmişdir. Bu dövrdə fiqurlu keramikalar daha çox zoomorf qablar formasında olmuşdur. Bu dövrün fiqurlu keramikaları əvvəlki dövrlərə nisbətən daha mürəkkəb olmuşdur.

Maral, keçi, xoruz, tovuz quşu formalı qablarla yanaşı, bu dövrdə qorelyef şəkilli quş, heyvan təsvirlərinə də rast gəlinir. Bu hallarda quşun və ya heyvanın qabarıq təsviri qabların gövdə, qulp və ağız hissələrində olurdu.

Alimlərin fikrincə, qablardakı bu təsvirlər bədii yox, daha çox simvolik mənalar kəsb etmişdir. Onlar qablara bədxah ruhların daxil olmaması üçün əhali arasında yayılmış totem xarakteri daşıyan quş, heyvanların təsviri ilə bəzədilirdi.

Tunc dövründə çoxfiqurlu cilalı qara keramik kompozisiyalar da hazırlanmışdır. Onların ən qədim nümunəsini Mingəçevir dulusçuları yaratmışlar. Bu qapaqlı qabın çiyinlərini sağ və soldakı iki quş qabartması bəzəyir. Onlar bir-birinə paralel vəziyyətdə görünür. Quş fiqurlarının hər iki tərəfindəki boşluqda isə iki quş başı verilir. Bu qabın boğazı günəş təsviri, gövdəsi isə şaquli düzülmüş dilimlərlə bəzənmişdir. Dairəvi kompozisiyada bu girinti kannelyurlar gövdəni dilimlərlə parçalayaraq ona yeni plastik gözəllik verir. Qabın oturacağı sxematik şəkilli üç quş başından ibarətdir. Qabın diş-diş naxışlarla bəzənmiş qapağı isə bir-birinə əks istiqamətli iki quş fiqurunun birləşməsindən yaradılmışdır. Qabın ağızı və qapağı oval şəklindədir. Dekorativ planda həll edilmiş bu kompozisiya dinamik səciyyə daşıyır və təsvir motivlərinin zənginliyi və plastik kompozisiya orijinallığı etibarilə dövrün nadir nümunəsidir. Bu qabın göyü təmsil edən quş fiqurları ilə bəzənməsi onun bolluq, xeyir və bərəkət, yağıntı etiqadı və ayinlərilə əlaqədar olduğunu aydınlaşdırır.

Akademik Rasim Əfəndi qeyd edir ki, “Azərbaycanın müxtəlif bölgələrindən tapılmış, üzərində ilanın cızma, yaxud da qabarıq təsviri olan qara və boz gil qablar da tunc dövründə geniş yayılmış ölümlərə pərəstiş və axirət dünyası təsəvvürlərlə bağlı olmuşdur. İlan ölümlərin, əcdadların ruhunu təmsil etmişdir. Həmin qablarda qəbrə qoyulmuş yeməli və içməli şeylər ölümlərin ruhlarına xidmət etməli imiş. Ona görə də bu qablarda ilan təsvirləri qabın ağızına doğru istiqamətlənmiş bir şəkildə təsvir edilirdi”. [2. s. 22].

Naxçıvan, Xanlar, Sarıtəpə (Qazax bölgəsi), Mingəçevir kimi qədim yaşayış yerlərinin qəbiristanlıqlarından ilan təsvirli çoxlu gil qab tapılmışdır. Xanlardan tapılan bir qabın üstündə onun ağızına tərəf sürünən ilan təsviri cızılmışdır. Digər qabın gövdəsinə qabarıq ilan təsviri yapılmış, onun göz və bədəninə ağ maddə həkk edilmişdir. Bir-birinə birləşdirilmiş qoşa Sarıtəpə qabının qulpunda da qabın ağızına tərəf sürünən qabarıq ilan təsviri vardır. Qədim əcdadlarımız ölümlərin ruhunu ilan şəklində təsəvvür edirdilər. Onlar elə güman edirdilər ki, ölümlərin ruhları ilan cildində qabların gövdəsinə sarılıraq, onların ağızından içəri girib qabın içindəki şeyləri yeyəcək. Məhz belə dini təsəvvürə uyğun olaraq qabların üzərində ilan təsvirləri yaradılırdı.

Ədəbiyyat:

1. Babayev İ.A., Əhmədov Q.M. Qəbələ (tarixi-arxeoloji oçerk). Bakı, 1981.
2. Əfəndi R. Azərbaycan dekorativ-tətbiqi sənətləri (orta əsrlər). Bakı, 1976.
3. Əfəndi R. Azərbaycan incəsənəti. Bakı: Çarşıoğlu. 2001, s. 312.
4. Göyüşov R.B. Qəbələ şəhəri gil qabların hazırlanması üsulları // “Azərb. SSR EA xəbərləri” (ictimai elmlər seriyası). 1965, № 1.
5. Qaziyev S.M. Qəbələdə aparılmış arxeoloji tədqiqat və qazıntıların ilk yekunları. // AMM. VI c., Bakı, 1965.

6. Vahidov R.M. Mingəçevirin orta əsr yaşayış yerləri // Azərb. SSR EA TİƏ, XI c, Bakı, 1957.
7. Голубкина Т.И. О зооморфной керамике из Мингечаура // МКА, т.II, Баку, 1951.
8. Рзаев Н.И. Художественная керамика Кавказской Албании (IV в. до н.э. – IV н.э.). Баку: изд-во Академии Наук Азерб. ССР, 1964, 140 с. с илл.

Имран

Керимов Художественные особенности древней Азербайджанской керамики

Резюме

В статье исследуются художественные особенности Азербайджанской керамики древнего периода. Керамика всесторонне отражает Азербайджанское искусство древнего периода. Найденные керамические изделия значительно отличаются друг от друга по форме, размеру, рисункам, материалу и технологии изготовления. По этим критериям исследователи разделяют Азербайджанскую керамику древнего периода на два вида. Первая красная глиняная керамика, вторая полированная черная керамика.

Ключевые слова: керамика, художественный, образ, древний, зооморфический, орнамент, декор

Imran Kerimov

Artistic features of ancient Azerbaijan ceramics

Summary

The article explores the artistic features of the Azerbaijan ceramics of the ancient period. Ceramics comprehensively reflects the Azerbaijani art of the ancient period. Ceramic products found to this day differ significantly from each other in shape, size, patterns, materials and manufacturing technology. According to these criteria, researchers divide the Azerbaijani ceramics of the ancient period into two parts. The first red clay ceramics, the second polished black ceramics.

Keywords: ceramics, artistic, image, ancient, zoomorphic, ornament, decor

Məqalənin redaksiyaya daxil olma tarixi: 08.09.2018

Məqalənin təkrar işlənməyə göndərilmə tarixi:

10.10.2018 Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi:

21.11.2018

Məqaləni çapa tövsiyə edən sahə redaktorunun (və ya üzvünün) adı: dosent Afət

Aslanova ADMİU-nun Elmi Şurasının 22 dekabr 2018-ci il, 04 sayılı qərarı ilə çap olunur